

УДК 340.132

СУЧАСНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Наталія ФЕДІНА,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
конституційного та міжнародного права
Львівського державного університету внутрішніх справ

АНОТАЦІЯ

У статті проводиться теоретичне дослідження розвитку національного законодавства із закріплення прав і свобод людини відповідно до норм і принципів міжнародного права. Україна, обравши шлях незалежного розвитку й закріпивши це у Конституції, підтвердила своє прагнення будувати демократичну, соціальну і правову державу, змістом і спрямованістю діяльності якої визначено права і свободи людини та їх гарантії. Наступним кроком на цьому шляху стало приєднання України до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. З огляду на необхідність приведення українського законодавства у відповідність до норм і принципів міжнародного права досить значущим є вивчення європейського законодавчого досвіду та європейської правової доктрини. Не зважаючи на те, що кожна держава, як правило, встановлює та закріплює у своєму Основному Законі міжнародний стандарт прав і свобод особи, сучасні демократичні процеси у світі вимагають утвердження міжнародних конвенцій як базових та невід'ємних елементів правового поля демократичних країн.

Ключові слова: Україна, Конституція, права і свободи людини, Конвенція, міжнародне право, міжнародні стандарти, демократичні процеси.

MODERN STAGES OF DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN LEGAL SYSTEM IN THE FIELD OF HUMAN RIGHTS PROTECTION

Nataliia FEDINA,
Candidate of Law Sciences, Associate Professor
at the Department of Theory and History of State and Law,
Constitutional and International Law
of Lviv State University of Internal Affairs

SUMMARY

The article deals with the theoretical study of the development of national legislation on the consolidation of human rights and freedoms in accordance with the norms and principles of international law. Ukraine, choosing the path of independent development and consolidating it in the Constitution, has confirmed its desire to build a democratic, social and legal state, the content and direction of which the rights and freedoms of man and their guarantees are defined. The next step on this path was the accession of Ukraine to the 1950 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Given the need to bring Ukrainian legislation in line with the norms and principles of international law, it is very important to study European legislative experience and European legal doctrine. Despite the fact that each state, as a rule, establishes and enshrines in its Basic Law the international standard of the rights and freedoms of individuals, modern democratic processes in the world require the approval of international conventions as basic and indispensable elements of the legal framework of democratic countries.

Key words: Ukraine, Constitution, human rights and freedoms, Convention, international law, international standards, democratic processes.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві проблема прав людини із суто внутрішньої стала перетворюватися на міжнародну. Поступово конституційне право почало попадати під вплив міжнародних стандартів. Була прийнята низка міжнародних документів, що зобов'язують держави, що підписали їх, дотримувати і розвивати повагу до прав людини, без якої-небудь дискримінації.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що питання прав людини нагепер є найважливішою проблемою внутрішньої та зовнішньої політики всіх держав світової спільноти. Саме стан справ у сфері прав особи, їх практичної реалізації є тим критерієм, за яким оцінюється рівень демократичного розвитку будь-якої держави і суспільства загалом.

Стан дослідження. Науковий аналіз проблеми сутності, стану, практичного застосування, удосконалення та перспектив розвитку прав людини привертала увагу багатьох учених-правників всього світу. Цим питанням присвячено низку дисертацій, навчальних посібників, наукових статей, зокрема, таких вітчизняних авторів: Н.М. Раданович, В.Я. Крижанівський, В.Л. Погорілко, П.М. Рабинович, Ю.Ю. Білас, А.Ю. Олійник, Н.М. Оніщенко, О.М. Руднева, А.М. Колодій та ін.

Мета і завдання статті – визначення на основі аналізу наукової літератури сутності та особливостей прав людини у міжнародному та внутрішньодержавному праві.

Виклад основного матеріалу. Конституція України відводить дуже важливу роль у забезпеченні прав і сво-

бод людини і громадянина праву особи на правову допомогу. Відповідно до статті 59 Конституції України кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги у вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура [1, с. 23].

Крім того, право на правову допомогу гарантується міжнародно-правовими актами, важливе місце серед яких посідають Загальна декларація прав людини 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року.

Відповідно до статті 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [1, с. 7].

На сучасному етапі розвитку української правової системи відбувається поступова адаптація національного законодавства до міжнародних та європейських стандартів у сфері захисту прав людини, удосконалення механізму їх захисту. Так, Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. зазначає в ст. 17: «Суди застосовують у розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права» [2, с. 15].

Таким чином, закріплення права на правову допомогу в Конституції України є результатом імплементації міжнародно-правових норм, які проголошені в глобальних загальних та спеціальних міжнародних актах.

Відповідно до частини четвертої статті 55 Конституції України кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна [1, с. 22].

Отже, з вищевикладеного випливає, що кожна людина, яка використала в Україні всі гарантовані вітчизняним законодавством засоби судового захисту, може звертатися за захистом своїх прав і свобод до Європейського суду.

Слід ураховувати, що прецедентне право Європейського суду обмежене рамками Конвенції, засноване на інтерпретації її норм і використовується лише в зв'язку з їх реалізацією.

За роки продуктивної правотворчої діяльності Європейський суд сформував дієву систему захисту прав людини та її законних інтересів, зокрема й права на правову допомогу.

Аналізуючи сучасне законодавство України, можна побачити, що його положення щодо надання правової допомоги та вільного вибору захисника з метою захисту від обвинувачення в кримінальному судочинстві відповідають тим, що закріплені в Конвенції та практиці Європейського суду. Щодо надання правової допомоги в цивільному судочинстві, то законодавство України відповідає тим положенням, що закріплюють права громадян вести свої справи в суді особисто або через своїх представників. До того ж воно містить норми щодо представництва у справах недієздатних й обмежено дієздатних та малозабезпечених осіб. Але положення стосовно обов'язкового представництва у випадках складних позовів, які містяться в рішеннях Європейського суду, у національному законодавстві відсутні.

Важливою подією у справі утвердження верховенства права та європейських підходів до розуміння прав людини в діяльності вітчизняних судів стало прийняття Верховною Радою України Закону від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», у статті 17 якого

визначено обов'язок судів України у розгляді справ застосовувати Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права [3, с. 52]. Цей Закон має важливе значення для української правової системи, бо завдяки цьому посилиться уже сформований механізм захисту права особи на правову допомогу.

Як зазначено у статті 129 Конституції, судді під час здійснення правосуддя керуються лише законом. Серед вітчизняних юристів триває дискусія: чи є достатні правові підстави для того, щоб судді обґрунтовували свої рішення безпосередньо правовими позиціями Європейського суду. Адаже судова практика, навіть Європейського суду, не є законом в Україні.

На думку О.В. Колісник, під час здійснення судочинства національні суди мають посылатися на висновки Європейського суду як на безпосереднє джерело права. Вони мають не тільки керуватися формальним тлумаченням норм права, а й додержуватися притаманної рішенням Європейського суду ідеї справедливості й гуманності і втілювати її у своїх рішеннях [4, с. 46–51].

Першою в Україні спробою аргументувати судові рішення з посиланням на практику Європейського суду з прав людини є рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року у справі про смертну кару. Зокрема, обґрунтовуючи твердження про те, що смертна кара як вид покарання суперечить статті 28 Конституції України, відповідно до якої «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому та нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню», Конституційний Суд України зазначив: «Названа стаття відтворює положення статті 3 Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року. Невідповідність смертної кари цій статті Конвенції підтверджує Європейський суд з прав людини, юрисдикцію якого щодо тлумачення зазначеної Конвенції визнала Україна [5, с. 276–277].

На думку сучасного українського дослідника європейських стандартів у галузі прав людини та проблем конституційної юстиції С.В. Шевчука, права та свободи людини мають бути обов'язково зафіксовані в Конституції з метою їх юридичного захисту та гарантій, але зміст цих прав (принаймні першого покоління) не може визначатися лише в текстах законів. Для їх належної гарантії найбільш пристосована діяльність конституційних судів та міжнародних юрисдикційних органів (Європейського суду), яка сприяє всебічному визнанню судового прецеденту джерелом права [6, с. 46].

На думку І.Ю. Діра, нормативні і процедурні правила, сформульовані у Конвенції та протоколах до неї, в жодному разі не можуть посісти місце положень національного законодавства у сфері захисту прав людини. Однак вони визначені як такі, що створюють додатковий, наднаціональний засіб для забезпечення реалізації та захисту прав людини, які надає людині національне право. Все це свідчить про субсидіарний характер більшості положень Конвенції [7, с. 12].

Отже, слід визнати: наявність різних точок зору свідчить, що місце прецедентів Європейського суду на національному рівні чітко не визначене.

У пункті 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 року № 14 «Про судові рішення у цивільній справі» [8, с. 4] зазначено, що в мотивувальній частині кожного рішення у разі необхідності мають бути посилання на Конвенцію та рішення Європейського суду, які, згідно із Законом № 3477-IV, є джерелом права і підлягають застосуванню.

Як зазначає О.В. Климович, суди рідко застосовують Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод відокремлено від внутрішнього законодавства.

Найчастіше норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод використовуються як допоміжні поряд з нормами внутрішнього права. У разі відсутності відповідної норми внутрішнього права або існування сумнівів щодо її відповідності Конвенції суди звертаються до норм Конвенції, навіть якщо сторони не зробили на неї посилання [9, с. 13].

Виходячи з того, що Конвенція є частиною національного законодавства України (Конвенцію було ратифіковано відповідно до Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року № 475/97) [10, с. 263], а рішення Європейського суду є обов'язковими для виконання, що передбачено статтею 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV [3, с. 13], можна зробити висновок, що рішення Європейського суду з прав людини, по суті, потрібно розглядати як прецеденти, в яких міститься офіційне тлумачення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, що конкретизує та доповнює її зміст.

Національні суди, незважаючи на свою незалежність, є однією з гілок влади, а це означає, що винесені ними рішення є діями органів держави. Як зазначив І.І. Лукашук, «незалежність судової влади – це принцип конституційного права, який визначає її взаємодію з іншими гілками влади. Інакше кажучи, йдеться про внутрішньодержавний розподіл компетенції. Відповідно до принципу міжнародної відповідальності держава не може посилатися на своє внутрішнє право з тим, щоб уникнути відповідальності за міжнародним правом. У міжнародних відносинах держава виступає як єдиний суб'єкт і несе відповідальність за діяльність усіх своїх органів». Отже, незалежність судових органів не перешкоджає суду знаходити порушення гарантованих Конвенцією прав та інших зобов'язань держави. Щодо останнього положення йдеться, зокрема, про обов'язок держави не перешкоджати заявникові в ефективному здійсненні його права на звернення до суду (ст. 34 Конвенції), а також про її обов'язок створити всі необхідні умови для ефективного здійснення судом розслідування у справі, коли постає така необхідність (ст. 38 Конвенції). Проте ще потрібно працювати в цьому напрямі з метою вирішення питання належної обізнаності суддів для вирішення такої болісної проблеми, як застосування практики Європейського суду. Адже, як зазначає Т.М. Серета, ця проблема досі не вирішена, а в контексті останніх тенденцій судової реформи питання належного використання практики Суду також є досить критичним. Є надія, що органи державної влади скоординовано підходять до створення належного механізму застосування практики Європейського суду, особливо у світлі судової реформи в Україні [11, с. 137–139].

Висновки. З огляду на вищевикладене, слід зауважити, що насправді застосування практики Європейського суду як джерела права національними судами є проблематичним. Завдяки прийнятому Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року № 3477-IV Україна визнала практику Європейського суду джерелом права, що свідчить про впевнений крок нашої держави до адаптації вітчизняного законодавства до законодавства Європейського Союзу. Законодавець підтвердив прагнення українців жити у європейському правовому просторі.

З огляду на практичні кроки України на шляху до утвердження верховенства права та останні позитивні тенденції в українському правовому полі, можна сподіватись, що застосування положень Конвенції та практики

Європейського суду національними органами та судовими інстанціями дадуть змогу у майбутньому уникати констатації Європейським судом порушення Україною положень Конвенції.

Щороку збільшується кількість прикладів застосування національними судами практики Європейського суду під час вирішення справ чи прийняття процесуальних рішень, зокрема, й у забезпеченні права на правову допомогу. Виникає запитання: як має вчинити національний суд, якщо, розглядаючи справу, він установлює наявність конфлікту між положеннями закону та положеннями Конвенції чи практикою Європейського суду? Напевне, у такому разі одним з можливих виходів із ситуації є звернення судів загальної юрисдикції до Конституційного Суду України (згідно зі статтею 83 Закону України «Про Конституційний Суд» [12, с. 272]), спори щодо конституційності норми закону, що застосовується судом у процесі загального судочинства, мають розглядатися Конституційним Судом з одночасним припиненням провадження у справі через Верховний Суд України. У такому зверненні питання про неконституційність певної норми закону може додатково обґрунтовуватися посиланнями на положення Конвенції та практику Європейського суду. До того ж Конституційний Суд України уже застосовує положення Конвенції та практику Європейського суду під час вирішення справ. Можливо, це не розв'яже всіх проблем і не запобігатиме порушенню Конвенції в усіх випадках, але це може значною мірою поліпшити судовий захист гарантованих Конвенцією прав і свобод. Це також допоможе уникнути ситуації, коли деякі суди віддаватимуть перевагу нормі закону, а інші в аналогічній справі нехтуватимуть такою нормою, посилаючись на положення Конвенції та практику Європейського суду.

Суперечливою є оцінка європейськими фахівцями правової природи актів Європейського суду з прав людини. У своїх постановках і рішеннях Європейський суд неодноразово наголошував, що: «Конвенція не є статичним правовим актом, вона відкрита для тлумачення в світлі сьогодення»; «предмет і мета Конвенції як правового акта, що забезпечує захист прав людини, вимагає, щоб її норми тлумачилися, тобто еволюціонувало їх розуміння в правосвідомості суспільства, і застосовувалися так, щоб зробити її гарантії ефективними і реальними». Такий підхід отримав у науці назву «еволютивне тлумачення». Еволютивне тлумачення суддями Європейського суду з прав людини має ґрунтуватися не лише на «розвитку суспільства», воно не може бути суб'єктивним і довільним, мати характер зловживання правом. Суд у процесі тлумачення Європейської конвенції з прав людини не може не враховувати й інші форми міжнародного права. Конвенція, по-перше, є лише одним із численних міжнародних договорів, а по-друге, окрім міжнародних договорів, є й інші форми міжнародного права, зокрема загальноновизнані принципи міжнародного права і міжнародні звичаї, які і мають застосовувати судді у процесі системного тлумачення Європейської конвенції про права людини як одного з міжнародних договорів.

Список використаної літератури:

1. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. С. 141.
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. С. 260.
3. Фурса С.Я. Науково-практичний коментар до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса. К.: Видавець Фурса С.Я., 2007. 52 с.

4. Колісник О.В. Удосконалення здійснення судочинства в Україні в контексті практики Європейського суду з прав людини. Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наук. праць. Чернівці, 2008. С. 46–51.

5. Глумачення та застосування Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод Європейським судом з прав людини та судами України: навчальний посібник / Авт. кол.: М.В. Мазур, С.Р. Тагієв, А.С. Беніцький, В.В. Кострицький; Відп. ред. канд. іст. наук, доц. В.М. Карпунов. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. 600 с.

6. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини. К., 2002. С. 46.

7. Дір І.Ю. Захист громадянських прав людини в Україні у рамках Ради Європи: автореф. дис. канд. юрид. наук. К., 2010. 20 с.

8. Про судові рішення у цивільній справі: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 18.12.2009 № 14. Вісник Верховного Суду України. 2010. № 1. С. 4.

9. Кириченко Ю. Захист прав і свобод людини і громадянина Конституційним Судом України від порушень з боку вищих органів державної влади: моніторинг діяльності за 2010–2011 роки. К.: Атіка, 2011. 48 с.

10. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу

та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 № 475/97. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 40. С. 263.

11. Серета Т.М. Практика Європейського суду з прав людини як джерело судового правозастосування. Вісник Вищої ради юстиції. 2013. № 1(13). С.134–135.

12. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.1996 № 422/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 49. С. 272.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

Федіна Наталія Василівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Fedina Nataliia Vasylivna – Candidate of Law Sciences, Associate Professor at the Department of Theory and History of State and Law, Constitutional and International Law of Lviv State University of Internal Affairs

nataliya_fedina@i.ua